

**Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Rechtsgeleerdheid**

Instituut voor Internationaal Recht

Working Paper Nr. 44 – september 2003

**Een economische analyse van het gedrag van
daders tijdens de Rwandese genocide**

Philip Verwimp

Het **Instituut voor Internationaal Recht** van de K.U.Leuven groepeert het onderwijs en onderzoek dat aan de rechtsfaculteit van de K.U.Leuven wordt verricht op het gebied van het internationaal recht en het recht van de internationale organisaties. Het Instituut organiseert ook congressen, seminars, workshops en lezingen die actuele internationaalrechtelijke thema's onder de aandacht brengen.

De reeks **working papers**, gestart in 2001, streeft naar een betere verspreiding van de resultaten van het onderzoek van het Instituut en van andere onderzoekers binnen de academische gemeenschap en daarbuiten. Zij bevat bijdragen in het Nederlands, in het Engels en in het Frans. Naar deze working papers mag met gepaste bronvermelding verwezen worden.

Voor meer informatie en een volledige lijst van beschikbare working papers, raadpleeg de internetsite van het Instituut voor Internationaal Recht op **www.internationaalrecht.be**

© Instituut voor Internationaal Recht, K.U. Leuven, 2001-2003

*Instituut voor Internationaal Recht K.U.Leuven
Tiensestraat 41, B-3000 Leuven
Tel. +32 16 32 51 22 Fax +32 16 32 54 64
Prof. Dr. Jan Wouters, Directeur*

Een economische analyse van het gedrag van daders tijdens de Rwandese genocide

Philip Verwimp

1. Inleiding

Meer dan 100.000 mensen zitten anno 2003 in Rwandese gevangenissen. Een aantal onder hen zijn onschuldig, maar niemand twijfelt eraan dat de meesten onder hen hebben meegedaan aan de Rwandese genocide. Omwille van het groot aantal daders kan deze genocide beschouwd worden als een ‘populaire’ activiteit. Nochtans bestaat er weinig onderzoek naar het waarom van deze populariteit. Dat is meteen de centrale vraag van dit artikel : waarom hebben zoveel mensen deelgenomen aan het vermoorden van hun medemensen ?

Het is op het eerste zicht niet evident dat een econoom die vraag opneemt. Bij dergelijke fenomenen denkt men inderdaad onmiddellijk aan massapsychose of zelfs aan een irrationeel of onverklaarbaar gedrag. Het lijkt dan alsof plots de Rwandezers de pedalen zijn kwijtgeraakt en werden gegrepen door een buitenaardse macht. Doorheen de tekst wil ik de lezer op sleeptouw nemen om te laten zien dat schijn bedriegt. De literatuur over genocide laat zeer duidelijk zien dat genocide geen onverklaarbaar fenomeen is, maar dat er juist ijzersterke mechanismen aan het werk zijn die maken dat genocides plaatsvinden. Die mechanismen zijn gemaakt en worden in stand gehouden door mensen. Heel bewust trouwens. Genocides zijn geen ‘accidents de parcours’, maar worden bewust georganiseerd en gepland door mensen die bepaalde motieven en doelen voor ogen hebben. Die mensen maken dus keuzes, ze maken de keuze om mensen op grote schaal te vermoorden. Daarmee dienen ze rekening te houden met allerlei beperkingen, zoals het aantal wapens dat ze hebben, de technologie die ter beschikking staat, de reactie van buitenstaanders, enz... Nu is de economische wetenschap bij uitstek die wetenschap die een welbepaald aspect van het gedrag van mensen onderzoekt, namelijk doelbewust gedrag dat wordt geconfronteerd met een aantal beperkingen. Vandaar dat de participatie van mensen in systematisch geweld tegen mede-mensen een perfect toepassingsgebied is van de economische wetenschap.

Dit kan erg koud klinken, en misschien heeft de lezer zelfs geen zin meer om verder te lezen. Als wetenschapper kan ik echter niet anders dan vaststellen dat er op deze aarde verschrikkelijke dingen gebeuren en tegelijkertijd ook vaststellen dat het geen toeval is dat die dingen gebeuren. Ik sta daarin trouwens niet alleen. Veruit de meeste wetenschappers die genocides onderzoeken zijn het ermee eens dat deze doelbewust georganiseerd worden. Als je je verklaring beperkt tot de uitspraak dat daders ‘gek’ zijn, of dat ze ‘onmensen’ zijn, of nog dat ze ‘bezeten’ zijn, dan ben je misschien tevreden met jezelf dat je niet hoeft na te denken over dieperliggende oorzaken. Een echte verklaring, gesteund op wetenschappelijke inzichten, heb je echter niet gegeven.

Is een genocide dan geen immense orgie van geweld? Dat is ze heel zeker. Het volgende voorbeeld maakt dit duidelijk: aangevoerd door het lokale hoofd van de partij van de president drijft een groep van jonge mannen, gewapend met stokken en machetes een andere groep van mannen, vrouwen en kinderen voor zich uit. Aangekomen op een open plek worden de vrouwen en kinderen van de mannen gescheiden en de leider kiest er een paar vrouwen uit die hij voor de ogen van hun mannen en kinderen laat verkrachten. Daarna worden mannen, vrouwen en kinderen in stukken gehakt.

Dit lijkt een scene uit de hel, maar het was dagelijkse realiteit in Rwanda in de periode april-juni 1994. En daar niet alleen trouwens, op vele plaatsen in de wereld en doorheen de tijd komen verschrikkelijke vormen van geweld voor. Je kan je dan als wetenschapper afvragen ‘hoe kan zoiets nu gebeuren, hoe kunnen mensen nu tot zoiets in staat zijn?’ Daar komen zeer zeker psychologische elementen aan te pas, zoals het dehumaniseren van de slachtoffers. Ik ga dan ook zeker niet beweren dat de economie alle aspecten van het menselijk gedrag kan verklaren, daarvoor is de mens een veel te complex wezen. Met mijn economische bagage ga ik mij niet concentreren op de verschijningsvormen van geweld (het letterlijk aan stukken snijden van mensen) en de gevoelens die daarbij vrij komen, maar wel op de achterliggende mechanismen: *hoe komt het dat mensen meedoen aan dergelijke vormen van collectief geweld.*

2. Empirisch materiaal

Empirisch onderzoek doen naar de oorzaken van genocidaal gedrag is niet evident. Men kan gevangenen interviewen, en dat gebeurt ook, maar in hoeverre gaan ze de interviewer de waarheid vertellen? Kan je bovendien in zo een interview de werkelijke drijfveren van dit gedrag achterhalen? In Rwandese gevangenissen hoor je zeer vaak dat men 'gewoon de bevelen is opgevolgd'. Onderzoekers interviewen ook overlevenden van massamoorden. Maar in hoeverre zijn zij betrouwbare getuigen? Getraumatiseerd en zonder familie achtergelaten krijgen ingrijpende gebeurtenissen een mythisch karakter. Claudine Vidal drukt het als volgt uit :

*“Voor zover ik weet is nog geen systematisch onderzoek gevoerd naar de vrijwillige of verplichte deelname van boeren in de genocide”.*¹

Zij schreef die tekst in 1998. Gelukkig zijn er ondertussen een paar onderzoekers geweest die veldwerk hebben verricht naar de deelname in de genocide. Ik zal hier drie onderzoeken kort bespreken. Het eerste is van de hand van C. André en J.Ph. Platteau, twee onderzoekers van de universiteit van Namen. André heeft op een heuvel in het noorden van Rwanda in 1988 en in 1993 onderzoek verricht naar de land transacties van rurale gezinnen.² Haar resultaten tonen aan :

- dat in de jaren voorafgaand aan de genocide er zeer vele conflicten waren over land;
- dat de landoppervlakte die per gezin ter beschikking staat, afneemt;
- dat de illegale landmarkt floreert;
- dat jonge mensen hun huwelijk moeten uitstellen omdat ze geen grond kunnen bemachtigen;
- dat de ongelijkheid in landbezit toeneemt.

Na de genocide heeft André getracht gegevens te verzamelen over de mensen die zij voorheen op de heuvel had ondervraagd. Ze is naar Kivu gereisd en heeft die mensen in de vluchtelingenkampen geïnterviewd. Ze kwam te weten dat 32 mensen uit haar enquête dood waren, dat 10 onder hen relatief veel grond hadden, dat 11 van hen arm en ondervoed waren en dat de anderen bekend stonden als ruziestokers of als jongeren die

¹ Vidal, C., Question sur le rôle des paysans durant le génocide des Rwandais Tutsi, *Cahiers d'Etudes africaines*, 150-152, 1998, p.332 Mijn vertaling uit het Frans.

lid waren van een militia. André en Platteau concluderen dan ook dat 1994 een unieke gelegenheid bood om rekeningen te vereffen en zij beschouwen deze 32 mensen als slachtoffers van de oorlog (1998, p.39).

Dat laatste is problematisch. Kan men leden van een militia als slachtoffers van een oorlog zien (1998, p.41) ? Het staat vast dat rekeningen werden vereffend tijdens de genocide, maar André en Platteau onderzoeken niet de deelname (daders) aan de genocide (ze gebruiken niet eens het woord genocide). Zij onderzoeken de karakteristieken van die mensen die vermoord werden, noemen hen slachtoffers en leiden daaruit af dat dat conflicten rond landrechten de oorzaak van hun dood moeten zijn.

Dit onderzoek is waardevol, het benadrukt het belang van landrechten, maar het dient in perspectief geplaatst te worden : ten eerste, de leden van de militia (Interahamwe) hebben zeer zeker ook mensen gedood, en kunnen niet zomaar als slachtoffers gezien worden. Een aantal onder hen werden zeker gedood omdat ze zelf iemand gedood hebben. Ten tweede, het feit dat er tijdens oorlogen en genocides rekeningen worden vereffend, betekent nog niet dat dit de kern van het verhaal is. Alle mensen in de enquête van André waren Hutu, op 1 Tutsi vrouw na. Die laatste werd als eerste vermoord en was reeds het doel van een moordaanslag voor de genocide. De rekeningen die vereffend werden, in haar onderzoek dus voor 99% tussen Hutu, gaan om land. Dat neem ik graag aan, maar daarmee verklaart men nog niet waarom in de rest van het land in de eerste plaats Tutsi werden uitgemoord, zowel arme als rijke, vrouwen, mannen en kinderen.

Het tweede onderzoek is mijn eigen veldwerk, verricht van 1999 tot 2001 in Rwanda, waarbij ik wel een onderscheid heb kunnen maken tussen daders en slachtoffers. Daarbij ben ik niet blind voor het feit dat de militieleden in zekere zin ook slachtoffer zijn, namelijk van hun eigen politieke leiders die hen hebben aangezet om mensen te vermoorden. Dit is voor mij echter geheel iets anders dan de eigenlijke slachtoffers van de genocide, de honderduizenden Tutsi en vele duizenden Hutu die om de één of andere reden met de Tutsi geïdentificeerd werden. Ik heb 350 gezinnen opgespoord die reeds het voorwerp waren van een enquête voor de genocide. Tijdens mijn veldwerk (in het

² André, C. en Platteau, J-Ph., Land Relations under unbearable stress: Rwanda caught in the Malthusian Trap, *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, vol 34, 1998. First published as a Cahiers de la Faculté des Sciences Economiques et Sociales, no 164, January 1996.

zuiden van Rwanda) heb ik kunnen vaststellen welke gezinsleden vermoord werden, door wie dit gebeurde en waar en wanneer dit gebeurde. Ik heb ook vastgesteld dat een aantal Hutu door het Rwandees Patriotisch Front (RPF) vermoord werden, maar dat het patroon van deze moorden sterk verschilde van de moorden op de Tutsi bevolking. De leden van Tutsi gezinnen in de enquête werden meestal op dezelfde dag op dezelfde plaats en door dezelfde mensen vermoord. Bij de Hutu gezinnen ging het steeds om geen of 1 lid van het gezin dat vermoord werd. Een verschillend patroon dus.³

Ik heb ook een profiel van de daders geschetst. In mijn onderzoek stel ik vast dat de kans om een dader te worden in de genocide toenam wanneer je een jonge man bent, wanneer je veel land leende van anderen, wanneer je een job had buiten de landbouw en wanneer een vrouw aan het hoofd stond van het gezin waaruit je afkomstig was. Dit alles heeft veel te maken met de kwetsbaarheid van zulke gezinnen en de arbeidsverdeling in de gezinnen. Deze resultaten verschillen niet zozeer van die van André en Platteau, maar ik noem deze mensen – mits de eerder genoemde nuance over het politiek leiderschap – daders van de genocide en niet de slachtoffers.

Het derde onderzoek is van de hand van Longman (1995). Hij heeft in twee communes, Kirinda en Biguhu, de relatie vergeleken tussen de plaatselijke elite en de boerenbevolking én het effect van die relatie op het gedrag tijdens de genocide. Hij vond dat in de periode voorafgaand aan de genocide de lokale elite in Kirinda zich gedroeg t.o.v. de bevolking op een autoritaire manier. In Biguhu daarentegen was de relatie tussen de elite en de bevolking gebaseerd op coöperatie en wederzijdse verstandhouding. De genocide is in beide communes anders verlopen. De elite van Kirinda heeft een pogrom georganiseerd tegen de lokale Tutsi terwijl in Biguhu het geweld van buitenaf moest komen wegens de geringe interesse van de lokale bevolking.⁴

Vooraleer we trachten wat orde te brengen in deze observaties met behulp van inzichten uit de economie, volgt eerst een korte historische schets over Rwanda. Daarna bespreken een zeer populaire, maar reeds gefalsifieerde theorie ter verklaring van massaal geweld (relatieve deprivatie) en tenslotte bespreken we ons eigen verklaringsmodel.

³ De methodologie en de resultaten van dit onderzoek kunnen nagelezen worden in mijn proefschrift of in een artikel van de auteur in de augustus 2003 uitgave van *The Journal of Conflict Resolution*.

⁴ Longman, T., *Genocide and Socio-Political Change: Massacres in two Rwandan Villages, Issue: a Journal of Opinion*, 1995.

3. Een korte historische schets

De vorming van de Rwandese staat was het resultaat van een expansie die ruim een eeuw duurde. In de 18e en 19e eeuw slaagden de koningen, vooral Rwabugiri, die regeerden over een centraal territorium (ancien Rwanda) erin omliggende gebieden onder hun voogdij te plaatsen. De staat was sterk georganiseerd waarbij een kleine elite van Tutsi adviseurs alle macht in handen hadden. De meerderheid van Tutsi en Hutu hadden geen toegang tot macht of privileges. Beide groepen verschilden in hun economische activiteiten, waarbij de Tutsi zich toeleiden op de veehouderij en de Hutu op de landbouw. Een belangrijk deel van het land werd gereserveerd voor grasland (pastures of Ibikingi).

Het Duitse en Belgische koloniaal bestuur concludeerden dat de Tutsi geboren leiders waren, omdat ze een grote gestalte hadden en een lichtere gelaatsuitdrukking hadden. Het complexe Rwandese bestuursstelsel werd aldus in raciale termen geïnterpreteerd. De Hutu werden tot het Bantoe-volk gerekend, voortbestemd om geregeerd te worden.

Tijdens de Sociale Revolutie van 1959-1962 werd de politieke macht van de Tutsi elite ontnomen en overgedragen aan een nieuwe Hutu elite. Hierbij werden vele gewone Tutsi op de vlucht gedreven naar de buurlanden van Rwanda. Grégoire Kayibanda, een Hutu opgeleid in een religieuze school, werd de eerste president en installeerde de Eerste Republiek. Het percentage Tutsi in de bevolking zakte van 17.5% in 1952 tot 8.4% in 1991.⁵

Habyarimana, minister in de regering Kayibanda, greep de macht door middel van een staatsgreep in 1973. Kayibanda zou de elites van Gitarama teveel hebben bevoordeeld ten nadele van de Hutu van het noorden. Tussen 1974 en 1976 consolideerde Habyarimana zijn macht. Hij stelde alle andere politieke partijen buiten de wet en elke Rwandees was vanaf de geboorte lid van de eenheidspartij MRND (Mouvement Républicain pour le Développement). Alle kaders, burgemeesters en prefecten werden gekozen uit de MRND. Habyarimana liet alle volwassenen 1 maal per week manuele arbeid verrichten (*umuganda*) en boeren moesten deelnemen aan animatie-sessies die lof

⁵ Des Forges, A., 1999, Leave None to tell the Story, Human Rights Watch, p.40

zongen op de president. Hij vermoordde ook 76 politici en zakenmensen die nauwe banden met Kayibanda hadden. Om de 5 jaar werd hij herkozen met 99% van de stemmen.

In oktober 1990 viel het FPR met ongeveer 7.000 Tutsi rebellen Rwanda binnen. Na 3 jaar van burgeroorlog werd een vredesakkoord getekend in Arusha dat voorzag in de verdeling van politieke macht tussen de rebellen, de MRND en de binnenlandse oppositie. Hardliners binnen de MRND verenigden zich in de CDR (Coalition pour la Défense de la République) en wilden van geen machtsdeling weten. Door de hoogste autoriteiten van het land werden verschillende massamoorden georganiseerd in de periode 1990-1993 die tot doel hadden het land te destabiliseren en de schuld ervan in de schoenen van het RPF te schuiven. De Hutu-power beweging gebruikte en manipuleerde daarbij etniciteit als middel om de massa op haar hand te krijgen.

Wanneer president Habyarimana van een meeting uit Arusha terugkwam, werd zijn vliegtuig boven Kigali neergehaald. In de dagen en weken na zijn dood werden tienduizenden Tutsi en Hutu die als tegenstanders van Hutu Power werden beschouwd, brutaal afgemaakt door de Interahamwe milities, het leger, de gendarmes en de gewone bevolking.

4. De frustratie-agressie hypothese ?

In zijn bekende boek over de Rwandese genocide hanteert Peter Uvin een aantal concepten die volgens hem de participatie van zovele gewone mensen in de genocide kunnen verklaren.⁶ Uvin neemt geen genoegen met de stelling dat de elite het begrip van de etniciteit gemanipuleerd heeft om aan de macht te blijven. Dat is inderdaad slechts een klein deel van het verhaal. Je moet dan immers nog verklaren waarom de bevolking zich liet manipuleren. Volgens Uvin, en ik volg hem daarin, zijn Rwandezers geen passieve recipiënten van de bevelen van hun leiders : (p.67)

“People, even those living in poverty, have a capacity to choose the messages they will respect and to modify them according to their own preferences”.

⁶ Uvin, P., (1998), *Aiding Violence: the development enterprise in Rwanda*, Kumarian Press.

Er zijn inderdaad vele voorbeelden van ongehoorzaamheid aan officiële orders van de zijde van de Rwandese boeren. Ze ontweken officieel opgedragen taken, ze weigerden belastingen te betalen, ze weigerden deel te nemen aan de wekelijkse verplichte gemeenschapsarbeid (umuganda), ze trokken koffie-struiken uit terwijl dit niet mocht of ze verbouwden andere culturen tussen de verwaarloosde koffie-struiken, wat ook verboden was. Of ze vervalsten hun identiteitskaarten door een andere etnische groep aan te brengen.

“Thus, contrary to a widespread vision of Rwandese peasants as obedient executors of orders from above – even if these orders involved killing their neighbours- they should be seen, like all people, as independent actors, facing constraints, to be sure, but capable of making decisions”. (Uvin, p.67)

Er zijn ook gedocumenteerde gevallen van actieve weerstand van de boeren in de periode voor de genocide. Boeren vernielden bijvoorbeeld ontwikkelingsprojecten die hen zouden moeten helpen. (Nshimiyunurenyi, 1993, p.21). Een andere auteur vermeldt hoe boeren ongebruikt land bezetten in eigendom van de kerk of van de locale elite (Seruvumba, 1992, p.12). Uvin vermeldt ook dat woedende boeren stenen gooiden naar ontwikkelingshulpers. Longman vermeldt zelfs een geval waarbij de bevolking de burgemeester (de hoogste locale gezagsdrager) een tijdje gevangen hield. Dus, boeren zijn perfect in staat zaken in handen te nemen.

De verklaring dan die Uvin biedt voor de deelname van zoveel mensen in de genocide is gebaseerd op drie concepten :

(1) condities van structureel geweld leiden tot acuut geweld. Volgens Uvin waren de ervaringen van ongelijkheid, armoede, uitsluiting en repressie een deel van het dagelijkse leven van de Rwandese boerenbevolking. De Staat, maar even goed de buitenlandse ontwikkelingsprojecten behandelden de boeren als onderontwikkelde, onwetende en arme schaaapjes. Voeg daarbij een stevige dosis discriminatie en racisme tegenover de Tutsi en je hebt een explosieve cocktail. Deelname in geweld was een manier om hun zelfwaardering terug te vinden (Uvin, p.134-138 and p.216-218)

(2) Relatieve deprivatie. Het is niet erg duidelijk uit Uvin's boek hoe structureel geweld in verhouding staat tot relative deprivatie, maar we kunnen stellen dat het eerste het overkoepelende concept is, terwijl het tweede (samen met (3) het zondebokmechanisme uit de sociale psychologie) de sub-concepten of operationele concepten zijn. Argumenterend met Robert Merton (theorie van de sociale structuur) en Tedd Gurr

(relatieve deprivatie) schrijft Uvin dat de afstand tussen wat men heeft en wat men zou willen hebben tot frustratie en geweld leidt (p.136).

Het probleem met deze redenering is dat heel wat onderzoek in de sociale wetenschappen reeds heeft vastgesteld dat de theorie van de relatieve deprivatie en de frustratie-agressie hypothese geen verklaring bieden voor de deelname van mensen in collectief geweld. Dit wordt klaar en duidelijk gerapporteerd in een artikel van de hand van S.G. Brush (1996) over de dynamiek van theoretische ontwikkelingen in de sociale wetenschappen. Brush schrijft dat de theorie van de relatieve deprivatie in de jaren '60 werd ontwikkeld door Tedd Gurr. Het is een theorie die sociologie met psychologie verbindt en waar de afstand tussen iemands positie and iemands verwachtingen het motief voor actie vormen op basis van het frustratie-agressie mechanisme. Deze theorie werd in de jaren '70 en '80 veelvuldig getest in empirische studies en meestal verworpen. Tedd had zijn theorie reeds gelaten voor wat ze was, zelf beschouwt hij relatieve deprivatie niet meer als de belangrijkste factor in het verklaren van collectief geweld. (Brush, p.524). Brush ziet de opgang en neergang van deze theorie als een goed voorbeeld van de beoefening van wetenschap : een hypothese wordt opgesteld en onderworpen aan tests. Na veel onderzoek en bijkomende tests beslist de onderzoeksgemeenschap of de theorie al dan niet staande blijft.

Uvin maakt dus gebruik van theoretische concepten die in de sociale wetenschappen reeds uitgebreid getoetst en meestal verworpen zijn. Meer in het bijzonder vinden we bij Uvin, geen verklaring hoe *individuele* gevoelens van ontevredenheid en frustratie kunnen vertaald worden in *collectieve* actie. Cohen formuleert dit probleem als volgt :

“Structural explanations must show, rather than assume, that structures do in fact cause the action that leads to the outcome being explained. Showing how a collective outcome results from the choices and constraints of actors, is far from a trivial exercise. For the answer why structural conditions produce a certain outcome, is to explain why the actors involved in producing that outcome chose to act in the ways they did and how their choices produced the collective action being explained” (Cohen, 1994, p.19).

Uvin heeft ook zijn tweede sub-concept, het zondebokmechanisme, nodig voor zijn theorie. Hier steunt hij op Staub (1990) : onder moeilijke levensomstandigheden kan dit mechanisme zorgen voor een vermindering van het gevoel zelf verantwoordelijk te zijn en dus het gevoel van eigenwaarde beschermen (Uvin, p.137). Of, onzekere en gefrustreerde mensen hebben een hoge kans vooroordelen aan te wenden.

“The benefits of scape-goating include renewed comprehension of the world, hope and feelings of purpose” (p.137) en “structural violence provoked a need for scape-goating among ordinary people” (p.138).

Maar hebben we wel een theorie van de zondebok nodig om deelname in collectief geweld te verklaren ? Kan het niet gewoon zijn dat het aanduiden van een zondebok in de samenleving deel uitmaakt van een genocidaire campagne ? En als het er een deel van is, kan het dan het geheel verklaren ? Het aanduiden van een zondebok moet volgens mij, op zich verklaard worden, als deel van het probleem.

Is de Rwandese genocide nu een geval van populaire, massale participatie ? Een genuanceerd antwoord is op zijn plaats. Als er 100.000 mannelijke gevangenen zijn, betekent dit nog steeds dat 90% van de Hutu mannen niet in de gevangenis zitten. Desforges (1999, p.260-262) ziet het zo :

“When the national authorities ordered the extermination of Tutsi, tens of thousands of Hutu responded quickly, ruthlessly and persistently. They killed without scruple and sometimes with pleasure. They jogged through the streets of Kigali chanting, “let’s exterminate them all.” They marched through the streets of Butare town shouting “Power, Power.” They returned from raids in Kibuye singing that the only enemy was the Tutsi. They boasted about their murders to each other and to the people whom they intended to kill next....Some Rwandans, previously scorned in their communities, seized on the genocide as an opportunity to gain stature and wealth....Not all killers were poor and living in misery. The authorities who directed the genocide constituted a substantial part of the Rwandan elite, vastly richer and better established than the masses – whether participants or victims. Nor were all the poor killers. Some refused to attack Tutsi, even when offered the prospect of pillage or the chance to acquire land that might provide security for their families. The people of Butare, arguably the poorest and most over-populated prefecture , were the last to join the killing campaign.”

Er zijn vele aanwijzingen om Rwanda als een geval van een ‘populaire’ genocide te beschouwen, wat niet wil zeggen dat iedereen of zelfs niet de meerderheid van de Hutu bevolking heeft deelgenomen. Maar hoe verklaar je dan die hoge participatiegraad ? Hoe leg je de link tussen het verlangen naar een zondebok en deelname in de genocide ? Je moet dan verklaren hoe boeren met racistische gevoelens en vooroordelen tegen de Tutsi zich engageren in collectieve actie om hen uit te roeien.

5. Collectieve actie en de theorie van de rationele keuze

5.1 Boeren als rationele actoren

In dit deel bespreken we verschillende mechanismen die de deelname van mensen aan collectief geweld verklaren. Daarbij zullen we gebruik maken van publicaties van de hand van Bardhan, Axelrod, Akerlof, Weingast, Gupta en Kuran. We starten met een paar woorden over het begrip 'rationaliteit' in de politieke economie, niet in het minst omdat daar veel misverstanden over bestaan.

In een recent overzichtsartikel schrijven Catherine en David Newbury (2000, p.857-858) dat onderzoekers van Rwanda voor en tijdens de periode van de kolonisatie zich bijna exclusief op de centrale staat richtten. Ze negeerden de wereld van de boeren in hun studies. Dat werd goedge maakt in postcoloniale studies waar zich twee soorten onderzoek ontwikkelden. De eerste bestudeerde de geschiedenis van de rurale gebieden. De focus van dit soort onderzoek was volgens Newbury niet in staat de brug te slaan tussen het rurale leven en de centrale overheid.

"Displacing the focus of their work to earlier periods, they removed peasants from power".

Een andere school specialiseerde zich in technische studies van rurale ontwikkeling. Ze zagen de boerenbevolking als objecten, als slachtoffers van de overheid en niet als handelende actoren.

"this school removed power from rural residents".

Verschillende auteurs, zoals de Newbury's, maar ook Danielle de Lame, Peter Uvin, André Guichaoua, Gérard Prunier, Claudine Vidal zien boeren als bewust handelende actoren. Niemand van hen heeft de deelname in de genocide echter bestudeerd m.b.v de theorie van de rationele keuze. Het is nochtans maar een kleine stap om dit wel te doen. Aan de hand van het voorbeeld van Uvin hebben we gezien dat hij had kunnen opteren voor een rationele aanpak. Rationaliteit in de economie staat NIET synoniem voor wijs of goed gedrag, maar wel voor gedrag dat de voorhanden zijnde middelen zo goed mogelijk besteedt om bepaalde vooropgestelde doelen te bereiken. Het is dus geen normatief begrip dat goed van kwaad onderscheidt, maar een positief-wetenschappelijk begrip. De leden van een maffia-bende bijvoorbeeld kunnen heel rationeel tewerk gaan. In dit soort analyse hoeft de onderzoeker zich niet uit te spreken over het 'goede' of

'kwade' karakter van een bepaalde handeling. Ten slotte is de mens in staat tot de mooiste en tot de meest barbare handelingen, maar de beoordeling daarvan laten we graag over aan ethici en moraalfilosofen.

5.2 Angst

Wanneer democratische instituties en het bestuur van de staat in elkaar stuiken, kan de etnische compositie van verschillende regio's de bevolking van deze regio's kwetsbaar maken voor geweld. In zulke situaties kan elke groep immers geloven dat zij het slachtoffer zal zijn van de andere groep. Dat is in een notedop het argument dat sommige onderzoekers (o.a. René Lemarchand) aanvoeren om de deelname van boeren aan de genocide te verklaren. Alvorens ingegaan wordt op dit argument, dienen we er ons eerst van te vergewissen dat het afkomstig is van een spel-theoretisch verklaringsmodel (Weingast, 1994) ter verklaring van de desintegratie van het voormalige Joegoslavië. De speltheorie analyseert gedrag van mensen waarbij de uiteindelijke uitkomst niet enkel door mezelf maar ook door het gedrag van anderen wordt bepaald. Het gaat dus om strategisch gedrag onder welbepaalde assumpties. De schade die een potentieel slachtoffer kan oplopen kan zo groot zijn dat zelfs een kleine kans dat een buurman zich tegen jou zal keren, genoeg is om zelf eerst toe te slaan, zelfs al zou je beiden prefereren om in vrede samen te leven.

De grote vraag is nu of dergelijk mechanisme in Rwanda anno 1994 aanwezig was. M.a.w. hadden Hutu een zodanige angst dat hun Tutsi buren hen zouden vermoorden, dat ze wel eerst moesten toeslaan? Lemarchand (2002), beweert dat dit het geval was: "they had to act first" anders zouden ze zelf gedood worden, schrijft hij. Deelname in de genocide wordt dan verklaard als pure zelfverdediging.

Uit de tekst van Lemarchand is niet duidelijk of hij de angst van Hutu voor hun Tutsi buren bedoelt, dan wel angst voor de RPF rebellen. Als hij de angst voor het RPF bedoelt (wat waarschijnlijk is), dan dienen we ons af te vragen waarom (delen van) de Hutu bevolking zich op hun buren hebben gestort. De massamoorden vonden immers plaats ver van het front. Bovendien bestonden de moordpartijen in het op grote schaal

vermoorden van ongewapende mannen, vrouwen en kinderen. Kan men dan werkelijk angst invoeren? En als deze angst er was, waar kwam die dan vandaan?

Er was bij de Hutu bevolking duidelijk angst aanwezig voor de Tutsi rebellen van het RPF. Wanneer deze hun intrede deden in sommige afgelegen gebieden kwamen mensen buiten kijken om te verifiëren of de rebellen nu wel echt horens en een staart hadden. Zo ver was die angst doorgedrongen. De aanval van het RPF in 1990 werd door de bevolking met afkeuring onthaald omdat ze geloofden dat de verwezenlijkingen van de revolutie van 1959 verloren zouden gaan en dat een feodale hiërarchie terug zou geïnstalleerd worden. Deze angst werd gevoed door enerzijds propaganda (rebellens werden als duivels afgeschilderd) en anderzijds feitelijke gebeurtenissen in de burgeroorlog. Beiden zorgden ervoor dat het vertrouwen tussen mensen en groepen kapot wordt gemaakt. Dit kan als volgt gedocumenteerd worden:

- de verrassingsaanval van het RPF in februari 1993 gaf hen een strategisch voordeel in het noorden van Rwanda en maakte de weg naar Kigali vrij. Een dergelijke aanval uitvoeren terwijl men elders vredesonderhandelingen voert, is vernietigend voor het vertrouwen;
- de verklaring die Habyarimana in November 1992 gaf, dat de akkoorden met het RPF “slechts een vodge papier zijn” doet de andere partij geloven dat enkel een militaire overwinning een uitkomst kan brengen;
- De staatsgreep in Burundi in November 1993 waarbij het Tutsi leger de verkozen Hutu president Ndadaye vermoordde, had volgens verschillende waarnemers een desastreus effect op de Rwandese politiek. Volgens Lemarchand⁷ veroorzaakte dit een diep wantrouwen bij de Rwandese Hutu leiders. Volgens Reyntjens⁸ radicaliseerde deze putsch de Rwandese Hutu.⁹

⁷ Lemarchand, R., Reconsidering Rwanda and the Holocaust, *Journal of Genocide Research*, September 2002.

⁸ Reyntjens, F., *l' Afrique des Grands Lacs en crise*, 1994, p.301-302

⁹ We merken op dat andere onderzoekers geloven dat de Rwandezers ook iets anders leerden uit de gebeurtenissen van November 1993 in Burundi. Aangezien de staatsgreep gevolgd werd door moordpartijen op rurale Tutsi die op hun beurt gevolgd werden door moordende vergelding van het Tutsi leger op de rurale Hutu bevolking, schrijft Desforges (1999, p.137) dat grootschalige moordpartijen blijkbaar kunnen uitgevoerd worden zonder dat de internationale gemeenschap erin tussenkomen. Scherrer, een Zwitsers onderzoeker, gaat nog verder, hij meent dat Habyarimana van de Burundezers leerde hoe hij het moest doen, dwz, hoe je mensen op grote schaal vermoordt (persoonlijke communicatie met de auteur, juni 2003). Ik deel die laatste mening niet, want het is reeds uitgebreid gedocumenteerd dat in de periode 1990-1993 het regime van Habyarimana ongeveer 2.000 Tutsi vermoordde. Ik verwijs hierbij naar het zeer nuttige rapport van de Internationale Federatie van Mensenrechtenorganisaties (FIDH, maart 1993). Over dit rapport volgt zo dadelijk meer in de tekst. Volgens mij kan je hierruit afleiden dat de Rwandezers hun eigen systeem aan het ontwikkelen waren.

Om de impact van angst en de opinie van Lemarchand dat angst de drijvende kracht is achter de participatie van duizenden gewone boeren in een genocide, dienen we dieper in te gaan op de burgeroorlog en de massamoorden in de periode 1990-1993.

Interludium: ik onderschat de lezer zeker niet, maar ik heb veel plaats nodig om mijn argument te ontwikkelen. Ik hoop dat de lezer niet verloren geraakt in de tekst. Ik ben begonnen met empirisch materiaal over landbezit, dan heb ik getoond dat de frustratie-agressie hypothese achterhaald is en nu ben ik langzaam bezig mijn eigen verklaring op te bouwen, die zal gebaseerd zijn op de theorie van de collectieve actie. Daarvoor dien ik echter een omweg langs Lemarchand en langs de burgeroorlog te maken omdat Lemarchand angst, de burgeroorlog en zelfverdediging inroept als verklaring. Die verklaringsgrond dien ik dus ook te weerleggen. Later komt de landproblematiek terug ter sprake.

Discussie over burgeroorlog en massamoorden 1990-1993

Lemarchand, samen met Reyntjens (1993, p.213) geloven dat de moeilijkheden in Rwanda begonnen in 1990, met de inval van het RPF. Lemarchand (2002, p.505) schrijft dat “anti-Tutsi violence erupted after the October 1990 invasion”. Volgens rapporten van verschillende mensenrechtenorganisaties echter werd dit geweld georganiseerd door de nationale en plaatselijke overheden.¹⁰ Er zijn duidelijke bewijzen van de angst van de Hutu bevolking ten gevolge van de invasie, maar er is zeer weinig bewijs dat deze angst de drijvende kracht was achter de moorden op de Tutsi buurman en buurvrouw in de periode 1990-1993. De nationale en plaatselijke leiders mobiliseerden de Hutu bevolking om de Tutsi uit te moorden. Wanneer angst de drijfveer was, dan zou je verwachten dat

¹⁰ (a) International Commission of Human Rights Violations in Rwanda since October 1990 (FIDH, March 1993). Dit rapport stelt de hoogste autoriteiten verantwoordelijk voor de moord op 2.000 Tutsi in verschillende locaties. (p.21) : Léon Mugesera, nauwe vriend van Habyarimana en één van de ideologen van de genocide, was de aanstoker van de eerste massamoord. Twee jaar later, in 1992, maakt deze man een expliciet racistische speech die de bevolking oproept de Tutsi neer te slaan. (b) Het Ministerie voor Buitenlandse Zaken van de Vs publiceert in februari 1993 een rapport waarin de massamoorden op de Tutsi in Bugesera (maart 1992) en op de Bagaogwe (januari 1991) gedetailleerd worden beschreven. (c) De Rwandese mensenrechtenorganisatie ADL publiceert in december 1992 en december 1993 telkens een rapport waarin het geweld tegen Tutsi wordt beschreven. (d) de speciale rapporteur van de VN over Rwanda schrijft in zijn rapport van augustus 1993 dat de massamoorden voldoen aan de definitie van genocide.

overal in het land zulke moorden plaatsvonden. Dat klopt dus niet, de nationale leiding koos zorgvuldig de plaatsen uit waar pogroms plaats gingen vinden.

Een nauwkeurig en chronologisch onderzoek het patroon van de massamoorden in de periode 1990-1993 dringt zich op. 3 dagen na de inval van het RPF werden 8.000 à 10.000 mensen opgepakt in Kigali en gevangen gezet. F.Reyntjens (Reyntjens, 1994) beschrijft de sociale en professionele achtergrond van deze groep mensen, echter zonder erbij te vermelden dat de overgrote meerderheid onder hen Tutsi waren. Om de gevangenneming te legitimeren ensceneerde het regime van Habyarimana een aanval van het RPF op Kigali. Habyarimana wist dat er een inval op til was. De tekenen van deze inval waren in de regio van de Grote Meren al twee jaar aanwezig. De Rwandese staatsveiligheid moet het zeker geweten hebben. Bovendien waarschuwde de Oegandese president Museveni in 1989, tijdens de top van Nyagatare, Habyarimana voor een potentiële invasie. De voorbereidingen die het regime trof waren niet de normale militaire voorbereidingen.¹¹ Amper 12 dagen na de inval werden 348 personen vermoord in 48 uur in Kibilira (FIDH, 1993, p.20). Het was het eerste van een reeks massamoorden tegen de Tutsi bevolking van Rwanda. Toen ik een persoon die de kring rond Habyarimana goed gekend heeft, vroeg waarom het regime de oorlog niet beter voorbereid had, antwoordde deze dat de president op de bevolking rekende.¹² Daarnaast vroeg en kreeg Habyarimana ook de steun van Franse, Belgische en Zairese troepen.

Tussen 25 januari en 4 februari werd een massamoord uitgevoerd op een groep Tutsi die bekend staat als de Bagogwe. Minstens 300 personen (en maximum 1.000, FIDH, 1993, p.37) werden vermoord in een serie brutale aanvallen in het noord-westen van Rwanda. Volgens het genoemde FIDH rapport zat Habyarimana zelf de meeting voor waarop de massamoord werd georganiseerd. Ik citeer het rapport (p.38)

“De journalist Janvier Africa werkte als agent voor de staatsveiligheid tot het begin van de oorlog, waarna hij verhuisde naar de diensten van de president. Hij bevestigt dat hij deelnam aan vergaderingen die werden gehouden door de zogenaamde ‘Doodseskaders (Escadrons de la Mort)’. Hij herinnert zich een vergadering om 2.00 uur ‘s morgens in januari 1991 net voor de aanval van het RPF op Ruhengeri. Namen deel aan de vergadering : Joseph Nzirorera (toen Minister voor Mijnen en Ambacht), Charles Nzabagerageza (toen Prefet van Ruhengeri), Côme Bizimungu (toen Prefet van Gisenyi) en Casimir Bizimungu (toen Misiter van Buitenlandse Zaken). Na de bevrijding van de stad besloten ze om de Bagogowe te vermoorden. Kolonel

¹¹ De grensposten met Oeganda werden zelfs niet versterkt, ondanks de uitdrukkelijke vraag van de gezagvoerende commandant.

¹² Interview, Kigali, November 2000.

Sagatwe, Protais Zigiranyirazo (schoonbroer van de president), parlamentslid Rucagu en Prefet Nzabagerageza waren alle akkoord op dit punt. Prefet Nzabagerageza moest de burgemeesters de instructie geven betrouwbare mensen het werk te laten uitvoeren. Janvier Africa bevestigt dat de operatie 15 miljoen Rwandese Frank kostte. Zijn rol bestond erin de resultaten van de operatie na te gaan om er zeker van te zijn dat diegenen die dood moesten wel degelijk dood waren.

De vergadering die de massamoord op de Bagogwe voorbereidde, werd voorgezeten door president Juvénal Habyarimana zelf. Zijn vrouw was er ook, tesamen met Kolonel Sagatwe, diens vrouw en een traditionele waarzegger uitgenodigd door Sagatwe. Minister Joseph Nzirorera werd belast met de transfer van het geld aan Prefet Nzabagerageza.

Het was Kolonel Sagatwe die de massamoord op de Bagogwe voorstelde en president Habyarimana keurde het voorstel goed met een hoofdknik. Nzirorera, Nzabagerageza en Côme Bizimungu moesten betrouwbare burgemeesters zoeken. Eens de operatie van start ging moest men ervoor zorgen dat de politie meedeed om de job af te maken.”
(mijn vertaling uit de oorspronkelijke Franse tekst).

Deze massamoord had dezelfde karakteristieken als de genocide die 3 jaar later zou plaatsvinden: het vee van de slachtoffers werd gestolen en opgegeten, huizen werden verbrand, huisraad en voedsel werd gestolen, het moorden werd “een speciale umuganda” genoemd en het expliciete bevel om de kinderen niet te sparen werd gegeven (FIDH, 1993, p.33). Belangrijk om weten is dat de Bagogwe voor een groot stuk nog steeds veehouders waren, die er de voorkeur aan gaven hoog in de bergen te leven. Enkel recentelijk, door de reductie van grasland, zijn ze landbouw beginnen te bedrijven. Omdat de massamoord op de Bagogwe plaatsvond direct na de aanval van het RPF op het centrum van Ruhengeri, wordt de massamoord nogal snel als ‘verginging (retribution)’ begrepen. Ik geloof daar niet in. Men mag niet vergeten dat deze en andere moordpartijen ver van het front plaatsvonden. Om de motivatie van de massamoord op de Bagogwe te achterhalen, lijkt het me zinvoller naar de boerenideologie van het Habyarimana regime te kijken. (Verwimp 2000, 2003). Zou het niet kunnen dat de aanval van het RPF de context creëerde waarbinnen de moord op de Bagogwe haast onopgemerkt door buitenstaanders, zijn beslag kon krijgen? Lemarchand besteedt de nodige aandacht aan de ‘context’ waarbinnen de moorden plaatsvonden (de burgeroorlog), maar hij vergeet de boerenideologie van het regime. Die ideologie maakt dat de Bagogwe werden gezien als Tutsi én als veehouders. Veehouders leven van hun vee en van de handel in veeproducten, ze doen niet aan landbouw en worden beschouwd als niet-landbouwers. Daar dient aan worden toegevoegd dat de “Tien Geboden” (een deel van de Appel à la Conscience des Bahutu) in December 1990 werden gepubliceerd in Kangura, een tijdschrift wiens editor Hassan Ngeze dicht bij de MRND stond. De Geboden zijn anti-Tutsi regels van gedrag voor alle Hutu. De tekst is openlijk racistisch

en argumenteert dat alle Tutsi vrouwen enkel voor het belang van hun eigen groep werken. Het Appel zegt ook dat de Tutsi die in Rwanda wonen de medestanders zijn van het RPF en dat de vijand onder ons is.

Men kan het boerenleven romantiseren, maar wanneer zulke ideologie gepaard gaat met racisme tegenover 1 ethnische groep die beschouwd wordt als niet-boeren, zoals de Tutsi, en de Bagogwe, dan krijgen we een gevaarlijke cocktail. Ik vermoed dus dat de motivatie voor de massamoord van januari 1991 reeds genocidair was. Dat is dus heel iets anders dan een daad van vergelding. De snelheid waarmee de moordpartij werd uitgevoerd en de locatie (Habyarimana's regio van afkomst) doen vermoeden dat de president eerst zijn eigen regio wilde 'vrijmaken' alvorens de Tutsi in de rest van het land aan te pakken.

Vanaf het moment dat het vliegtuig van Habyarimana wordt neergeschoten (6 April 1994), wordt de situatie zeer gespannen en de angst van de Rwandezes bereikt een hoogtepunt. Tutsi weten zeker dat velen onder hen zullen sterven en Hutu hebben schrik dat andere Hutu hen zullen dwingen hun trouw aan de Hutu Power beweging te tonen. Het neerschieten van het vliegtuig is m.a.w. de trekker die de genocide in gang zet.

Lemarchand is er, zoals ik reeds schreef, van overtuigd dat de angst mensen deed deelnemen aan de genocide. Met zulke angst schrijft hij, is het rationeel voor een Hutu om een Tutsi te vermoorden. Ik citeer (R.L., 2002, p.512)

"The decision to apply the full force of genocidal violence against all Tutsi as well as every Hutu suspected of Tutsi sympathies stemmed from straightforward rational choice proposition: either we kill them first, or else we'll be killed. Thus framed, the logic of the 'security dilemma' left no alternative to annihilate the enemies of the nation".

Het is volgens mij interessant om het perspectief van de rationele keuze in de discussie in te brengen, zoals Lemarchand doet, maar ik vind zijn begrip van het mechanisme dat hier aan het werk is veel te eenvoudig. Andere mechanismen zijn aan het werk, mechanismen die we nu zullen beschrijven. Met Bardhan (1997) zijn we het eens dat, na de discussie over de ideologie, over de burgeroorlog en over angst, we nog steeds niet het beslissingsproces van een individu om deel te nemen aan een uitroeiingscampagne hebben doorgrond. Daar gaan we in de volgende secties op in.

5.3 Normen, sociale sancties en selectieve stimuli

Deelnemers en potentiële deelnemers van aanvallen op Tutsis werden beloond of kregen de belofte van beloningen. Zo verhoogden de organisatoren het aantal deelnemers en het engagement van deze deelnemers. Politieke en militaire leiders, bestuurders en zakenmensen verdeelden gratis bier, betaalden lonen uit, beloofden land en jobs en moedigden verkrachting aan.¹³ Al deze beloningen kunnen als stimuli beschouwd worden, als betalingen die enkel verkregen werden door deelname en die voor niet-deelnemers niet toegankelijk waren. Als een paar mensen in een groep een groot belang hebben in het succes van de collectieve actie van een groep, dan zullen ze hun uiterste best doen om de inzet van alle groepsleden te verhogen. In economisch jargon, ze zullen het aantal vrijbuiters trachten te minimaliseren. Zoals M.Olson reeds schreef, kunnen beloningen ook negatief zijn (punishments). Beloningen en straffen fungeren dus als selectieve stimuli die participatie aan geweld rationeel maken. Alison Des Forges (1999, p.236-237), die niet als een wetenschapster van de rationele keuze school kan worden beschouwd, geeft vele voorbeelden van de toepassing van selectieve beloningen. Ik citeer:

“They (Burgomasters) directed or permitted communal police, militia, or simply other citizens to burn down houses and to threaten the lives of those who refused to join in the violence. They also offered powerful incentives to draw the hesitant into killing. They or others solicited by them provided cash payments, food, drink and, in some cases, marijuana to assailants. They encouraged the looting of Tutsi property, even to the point of having the pillage supervised by the communal police...In several places police reprimanded those people who wanted only to pillage and not to kill. ...One of the most important resources for the burgomaster in enlisting participants was his authority to control the distribution of land, a much desired and scarce source of wealth for the largely agricultural population. Hutu who had attacked Tutsi in the 1960s had acquired the fields of the victims. A generation later, people again hoped to get more land by killing or driving Tutsi away. As Pasteur Kumubuga commented in a meeting in Bwakira commune: “Those who killed say that the properties of the victims belong to them.” At a later meeting, another participant commented that people were cultivating lands taken from victims “to reward themselves for the work they had done.” As usual, “work” meant “killings.”

Economen hebben modellen ontwikkeld en getest waaruit blijkt dat, onder bepaalde omstandigheden, individuen zich confirmeren naar groepsgedrag zelfs indien dit gedrag voor hen persoonlijk negatieve consequenties heeft. Cruciaal daarbij is (Akerlof, 1984) dat er een netwerk bestaat van sociale sancties die gedrag dat niet conform de norm is, zwaar sanctioneren.

¹³ Ik verwijs hierbij naar hoofdstuk 7 van mijn proefschrift ‘Development and Genocide in Rwanda’ voor empirische evidentie hieromtrent.

In Rwanda is er genoeg evidentie voor handen om te spreken van een ‘killing norm’. Alles werd in het werk gesteld om te doen uitschijnen alsof het vermoorden van Tutsi een job was, een plicht van elke Hutu om eraan mee te doen. Hutu deden niet enkel, of niet in de eerste plaats mee omdat ze schrik hadden van de Tutsi, maar omdat ze schrik hadden van andere Hutu. Des Forges schrijft (p.388):

“To turn pillagers into killers and resisters into participants, Ntaganzwa decided to eliminate several moderate Hutu leaders who were providing a model and a cover for others who would not kill. The most important was Jean-Marie Vianney Gasingwa, the PSD leader in the commune and Ntaganzwa’s rival for political control since more than a year before. ...He had refused to disarm the Tutsi the day before the massacre, thus encouraging a similar refusal from others.”

De dood van gematigde en invloedrijke Hutu moest anderen die hun voorbeeld wilden volgen, doen afzien van dit voornemen. Desforges (p.389)

“When party leaders got killed, that scared the lesser PSD people. As in so many places in Rwanda, people who had begun just by fearing the RPF now had reason to fear their own officials and political leaders. Because Ntaganzwa had already demonstrated his ruthlessness before April 6, people could easily believe that he would use force against any who opposed the genocide.”

Lemarchand zet dit argument op zijn kop. Volgens hem waren het de MRND extremisten die schrik hadden van de Hutu oppositie. Als dit het geval was, praten we toch over een andere soort angst, namelijk de angst om de macht te verliezen. Gematigde Hutu en Tutsi hadden geen angst om de macht te verliezen, maar om hun leven te verliezen.

Volgens Akerlof dient de straf voor ongehoorzaamheid aan de norm hoog genoeg te zijn om de norm in stand te houden. Voor vele Hutu aan wie werd gevraagd deel te nemen aan de campagne, was er geen weg terug (tenminste in hun perceptie): ofwel toonde je je engagement voor de zaak, ofwel werd je beschouwd als een verrader. Hutu hadden er veel voor over om dit dilemma te vermijden: ze bleven thuis, ze deden alsof ze deelnamen aan de moorden terwijl ze enkel goederen stalen, enz. Als angst voor het FPR hun voornaamste drijfveer was, hadden ze deze dilemma’s niet gekend.¹⁴

¹⁴ We leggen er de nadruk op dat we niet zoeken naar één type moordenaar. Mensen hebben deelgenomen op verschillende niveaus en voor verschillende redenen. Er waren moordenaars bij die gedreven werden door ideologie (een kleine maar zeer actieve kern) en die de Tutsi haatten. Er waren ook opportunisten bij, die erbij kwamen voor persoonlijk winstbejag. Een groot deel van de Hutu bevolking werd noch gedreven door ideologie, noch door winst, ze wilden gewoon door deze vreselijke periode heen komen. Doen zoals anderen doen (normgeleid gedrag) was een manier om er doorheen te komen. Met Gupta (1990) kunnen we dus spreken over drie types participanten: ideologen, opportunisten en normgeleide (captive) deelnemers. Dit schema kan men, naar onze mening, ook terugvinden in het gedrag van Duitse politiemensen die lid waren van het moordcommando Battalion 101 (C.Browning, *Ganz Normale Männer*, 1999). Browning beschrijft de complexiteit van het gedrag

Daarbij dient opgemerkt dat dat de discussie over de conformiteit aan een norm niet hetzelfde is als de traditionele “*gehoorzaamheid aan een autoriteit*” dat nogal eens wordt ingeroepen. Boeren zijn geen passieve ontvangers van bevelen. Het Akerlof model is iets anders, het legt uit waarom een rationeel individu ervoor zou kiezen een norm te gehoorzamen, zelfs wanneer die norm niet in zijn persoonlijk voordeel is.

Het bestaan van zulke norm kan ook verklaren waarom de Tutsi geloofden dat de hele Hutu bevolking meedeed in de moordcampagne. Dit was niet het geval, maar men kan zich voorstellen dat de slachtoffers het zo wel aanvoelden: de dominante gedragscode van een groep jonge Hutu was het opsporen en vermoorden van Tutsi. Wanneer zulke norm niet veel tegenstand ontmoet, of wanneer de tegenstand de kop wordt ingedrukt, dan krijgt een slachtoffer al snel de indruk dat alle Hutu moordenaars zijn. Om een antwoord te vinden op de vraag over de totstandkoming van normen, gaan we over naar de volgende sectie.

5.4 Een ‘tipping’ equilibrium, bandwagens, een legitimerende autoriteit, geruchten en informatie-cascades

Volgens de Indische onderzoeker Gupta (1990, p.131) wegen potentiële deelnemers aan een collectieve actie hun kansen af om al dan niet gestraft te worden. Als ze merken dat het aantal deelnemers voortdurend toeneemt, kan deelname de norm worden. Dit effect wordt het 'bandwagen' effect genoemd. Een bestaande situatie waarbij niet-deelname de norm is (economen noemen dit een evenwichtssituatie) kan omslaan in geweld. De term 'tipping equilibrium' die dit omslaan beschrijft is afkomstig van Schelling (1960). Dit betekent dat er een punt bestaat waarbij groepen van mensen die zich anders niet

van de leden van dit commando wanneer hen opgedragen werd Joden in Poolse dorpen te vermoorden. Browning telt onder de soldaten een kleine groep uitgesproken Nazis (p.67-68). Hij heeft ook bewijzen van opportunistisch gedrag, van politiemensen die zichzelf verrijkten tijdens de zuiveringsacties (p.33 en p.44). Carrieredenken was er ook bij, sommige politiemensen waren ook na de oorlog nog bij de politie (p.222). De meerderheid van de mensen kunnen echter als ‘captive participants’ in de moordcampagne gezien worden. Ze ondervonden namelijk de grootste moeilijkheden bij de uitvoering van hun taak. Eigenlijk wilden vele onder hen niet deelnemen, verstopten zich in het bos, vroeger hun officieren voor een andere job of schoten bewust naast het hoofd van hun slachtoffer om haar of hem te sparen. (p.94-104). Het feit dat de moorden toch voltrokken werden kan uitgelegd worden met Akerlof's mechanisme van normgeleid gedrag en Axelrod's (1997, zie sectie 5.4) theorie over de dominantie en verderzetting van normen.

gewelddadig gedragen dat plots wel gaan doen. Dat punt hangt af van de verwachtingen van mensen welk van de 2 normen (vrede of geweld) dominant zal worden. Timur Kuran (1995, p.247-260), beschrijft dit bandwagen-effect als een proces waarbij de individuele voorkeuren van mensen beïnvloed worden door het publieke debat. Als een kritische waarde in het publieke debat over geweld is bereikt (bv. door een ingrijpende gebeurtenis), dan gaan een aantal mensen die tot dan toe geen geweld hebben gebruikt, daar nu wel tot overgaan. Hun gedrag zal op zijn beurt wederom het publieke debat beïnvloeden en nieuwe mensen over de streep halen. Als de steun voor vrede in de bevolking gelijk verdeeld is tussen 0 en 100, schrijft Kuran, dan kunnen enkele gewelddadige mensen een bandwagen in beweging brengen.

De organisatoren van de Rwandese genocide gebruikten niet alleen selectieve stimuli om de deelname van gewone boeren te verhogen, ze deden er ook alles aan om Hutu te laten geloven dat het vermoorden van Tutsi de nieuwe norm zou worden. Met behulp van radio propaganda, met demonstraties in de straat en door het vermoorden van tegenstanders in eigen rang, gaven ze een zeer duidelijke boodschap. Dit noemen we het effect van een zogenaamde legitieme autoriteit. Potentiële deelnemers aarzelden in het begin en beperkten zich tot het stelen van goederen. Wanneer ze echter vaststelden dat diefstal en moord aangemoedigd werd door de overheidsinstanties, vielen vele remmen weg (Desforges, p.262). Men wilde van een hele bevolkingsgroep mede-daders maken. Volgens Brandstetter (1999, p. 177) wilde de organisatoren een nieuwe Rwandese natie ontwikkelen, bestaande uit mede-daders aan genocide.

Axelrod (1997, p.63) die de oorsprong en promotie van normen heeft bestudeerd, schrijft dat het veel simpeler is een nieuwe norm ingang te doen vinden wanneer die de belangen dient van een machtige groep. Alleen al de beloningen en straffen die deze groep kan uitdelen kunnen volstaan om de norm te doen domineren.

Bovendien, zo argumenteert Bardhan (1997, p.1391) is de manier waarop grote groepen mensen informatie uitwisselen een zeer fragiel proces. Dat ligt volgens hem aan de rol die geruchten spelen. Geruchten over gewelddadig gedrag van leden van één groep tegen leden van een andere groep doen zeer vlug de ronde. In een dynamiek van informatie-cascades spelen geruchten een zeer destructieve rol. Bikhchandani e.a. (1992) beschrijven een informatie-cascade als een situatie waarbij het voor een individu, die de acties van

anderen observeert, optimaal is de anderen te volgen zonder rekening te houden met de informatie die hij zelf heeft. :

"a Hindu or a Serb will ignore his private information about his friendly Muslim neighbor and go by what others have told him about the aggressive propensities of Muslims" (Bardhan, p.1392)

Een informatie-cascade aggregeert de informatie van een beperkt aantal bronnen. In tegenstelling tot de bandwagon (waar het aantal mensen dat erop springt er wel toe doet), kan een cascade gebroken worden wanneer nieuwe en geloofwaardige informatie opduikt die de vroegere geruchten weerlegt.

In the periode 1990-1993 zowel als tijdens de genocide zelf hebben we het vernietigende effect van geruchten kunnen vaststellen. Neem bijvoorbeeld de moord op 10 Belgische blauwhelmen op 7 april 1994. Tijdens de uren voorafgaand aan deze moordpartij werd in Kigali her gerucht verspreid dat het de Belgen waren die het vliegtuig van Habyarimana hadden neergeschoten (Senaatsrapport over Rwanda, 1997). Hier herkent men het dubbele effect van een gerucht : het wordt doelbewust verspreid om iemands naam en faam kapot te maken, in dit geval ervoor zorgend dat de Belgen Rwanda zouden verlaten. En het moet anderen van de slechte bedoelingen van een persoon, groep, organisatie of land overtuigen. In dit geval maakte het gerucht de Rwandese soldaten klaar voor een aanval op de Belgische Blauwhelmen.

Getuigenissen opgetekend door Des Forges (1999, p.372) tonen ook de kracht van geruchten :

“A witness from Rutobwe linked the anti-Tutsi propaganda directly to Ntaganzwa’s meetings with his circle :

At these meetings, every sector was represented by one or more people, friends of the burgomaster...Those people trusted by the burgomaster came out of the meetings and they spoke to others. They went to the leaders of the party,saying :”Be careful, those Tutsi are going to kill us. They are RPF all over. They have hidden arms”.

In this way, by spreading these rumors, they made a large part of the population afraid of the RPF. I remember once I was speaking with one of my students and I told him:”You are crazy to say that all Tutsi are armed RPF.” Even though he said these things, I really didn’t believe that he was serious. “Did you ever see an RPF soldier?” I asked him. But he was serious. They cultivated fear.”

Belangrijk is hierbij op te merken dat andere boodschappen de angst zouden hebben verminderd. Dit betekent volgens mij dat niet de angst de voornaamste motivatie was, maar wel andere belangen die die angst doelbewust cultiveerden.

6. Collectieve actie, institutionale verandering en bevolkingsdichtheid

Uit voorgaande analyse is reeds gebleken dat collectieve actie in Rwanda, zij het Umuganda, de anti-erosie campagne of het vermoorden van Tutsi, succesvol is gebleken. Met success bedoelen we dat de elite er telkens in slaagt vele mensen te mobiliseren. In het resterende deel van dit artikel proberen we een verklaring te vinden voor het success van collectieve actie in Rwanda met behulp van de politieke economie.

6.1 Bevolkingsdichtheid en toegang tot bronnen van welvaart

Recentelijk beginnen economen verbanden te leggen tussen de aard van de (natuurlijke) rijkdommen van een land en de instituties die landen hebben uitgebouwd. Volgens de Waalse econoom Platteau (2000) zijn vooral bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid verantwoordelijk voor institutionele verandering. Economische ontwikkeling is met name zrer moeilijk van de grond te krijgen in dunbevolkte gebieden. De onderontwikkeling van transportinfrastructuur is verantwoordelijk voor hoge transactiekosten en belemmert de ontwikkeling van markten voor goederen, diensten en arbeid. Deze redenering geldt ook voor de publieke dienstverlening. Dienstverlening van overheidswege in gebieden waar slechts weinig mensen wonen, laat vaak te wensen over. Dit is de situatie zoals we ze aantreffen in vele Afrikaanse landen.

Op vlak van bevolkingsdichtheid echter is Rwanda (samen met Burundi) een uitzondering op het Afrikaanse continent en eerder vergelijkbaar met een aantal dichtbevolkte Aziatische landen zoals China, India of Vietnam. Platteau formuleert het zo :

“The densely-populated, stabby-settled farm population of Asia had traditionally been the convenient basis for rulers to expropriate tax. Since peasants had been the major bearer of the tax burden, a kind of agricultural fundamentalism had developed to regard peasants as the foundation of society. According to this ideology, it is legitimate for a ruler to tax away surplus above a peasants’ subsistence but he must fulfill the responsibility to maintain their sustenance by providing infrastructure such as flood control, major irrigation and drainage systems (Wittfogel, 1957). This tradition seems to underlie the Asian development strategy of providing key public goods for agricultural development while taxing farmers for the sake of industrial development (Platteau and Hayami, 1997, Hayami, 1997, Chap.3)”

In vroegere publicaties (Verwimp, 2000, 2003) heb ik reeds geargumenteed dat Habyarimana op dezelfde wijze naar de boerenbevolking keek, namelijk als de basis van

de Rwandese samenleving. Deze visie kwam niet uit het niets : een belangrijk deel van de geschiedenis van de centralisering van macht en de penetratie van de Rwandese staat in de rurale gebieden heeft te maken met verplichte teelt en verplichte arbeidsinzet. In een recent overzichtsartikel schrijven David en Catherine Newbury dat de relatie tussen het gedrag van de staat en de boerenbevolking cruciaal is voor een volledig begrip van de Rwandese geschiedenis.¹⁵

Met zijn hoge bevolkingsdichtheid voldeed Rwanda aan de voorwaarden voor economische ontwikkeling zoals we die in de literatuur over politiek economie terugvinden. Met name:

- lage per capita kosten voor de voorziening van publieke diensten
- minder weerstand van hooggeschoolden om in rurale gebieden te leven
- betere toegang tot scholen, gezondheidscentra, electriciteit en drinkwater
- lagere per capita kosten van belastinginning
- betere toegang tot informatie en gemakkelijkere organisatie van collectieve actie

Rwanda werd ten tijde van Habyarimana beschouwd als een “developmental state” door westerse donoren, juist om wille van de aanwezigheid van de staat in de rurale gebieden. Die sterke aanwezigheid heeft politiek-economische redenen: een hoge bevolkingsdichtheid vergemakkelijkt niet enkel de toegang tot publieke dienstverlening, maar maakt deze dienstverlening ook aantrekkelijk vanuit het oogpunt van het regime. Per capita kosten zijn immers laag en de belastinginkomsten zullen stijgen door een verhoogde economische groei (dankzij de dienstverlening). Hoge bevolkingsdichtheid maken belastinginning ook mogelijk en kostenefficient.

Hoge bevolkingsdichtheid vraagt ook een sterke regulering van de toegang tot gemeenschappelijke gronden, waters, bossen en andere natuurlijke bronnen. Deze bronnen worden immers schaars en dus belangrijk. Verschillende vormen van collectieve actie in Rwanda waren sterk ontwikkeld juist om wille van de hoge bevolkingsdichtheid en de hieruitvoortvloeiende sociale en politieke controle. Dit geldt met name voor Umuganda, de wekelijkse verplichte arbeid voor de gemeenschap. Volgens Guichaoua (1989) waren de inning van belastingen en de organisatie van de wekelijkse umuganda de belangrijkste taken van de burgemeester. ‘ Umuganda ‘ zal ook eufemistisch gebruikt worden om de moordpartijen “voor het gemeenschappelijke doel” te beschrijven tijdens

¹⁵ Newbury, D and Newbury, C., Bringing the peasants back in, *The American Historical Review*, vol 105, number 3, June 2000, p.868.

de genocide. De letterlijke vertaling van “Interahamwe” is ook veelzeggend : zij die samen handelen of werken.

Zonder collectieve actie (regulatie) zal een gemeenschappelijke bron als gevolg van bevolkingsgroei verdwijnen. Gemeenschappen kiezen ofwel voor de regulatie ofwel accepteren ze de verdeling van de bron en dus de toekenning van individuele rechten (Platteau, 2000). Een aantal studies wijzen erop dat de sociale cohesie in een gemeenschap toeneemt naarmate bronnen schaarser worden. Privatisering is dus niet noodzakelijk de enige of beste optie. Bewoners beseffen immers sterker de nood aan samenwerking om te overleven. Wade (1988) bijvoorbeeld vond een dergelijk verschijnsel in Zuid India en Kikuchi en Hayami vonden dit in Japan (1984, 1985). Platteau waarschuwt er echter voor dat studies over institutionele verandering er te vaak van uitgaan dat verandering iedereen (in het dorp of de gemeenschap) ten goede komt. Dictators bijvoorbeeld zijn niet in de eerste plaats geïnteresseerd in een efficiënte allocatie van bronnen, maar in een allocatie die zijn positie versterkt. Hij zal dus de rechten voor het gebruik van een bron toekennen aan hen die hem gunstig gezind zijn. Dit geldt bij uitbreiding ook voor de toegang tot scholen, tot jobs in de administratie en in het leger.

6.2 De MRND en het falen van Rwanda's instituties

Tijdens de 2de helft van de jaren '80 schreven Rwandese academici openlijk over de moeilijke levensomstandigheden van de rurale bevolking, over de exploitatieve handelspraktijken van sommige handelaars en over de onkunde van het overheidsbeleid om de situatie van de boeren te verbeteren (Newbury, 2000, p.872). Jean Rumiya argumenteerde in 1985 dat het overheidsbeleid in post-koloniaal Rwanda de ongelijkheden in de samenleving eerder versterkt had dan verminderd. Dat staat haaks op de claim van de 1ste en 2de Republiek een egalitaire samenleving te zijn.

Een citaat uit het overzichtsartikel van David en Catherine Newbury is hier op zijn plaats. (2000, p.873-874)

“ André Guichaoua's research showed the extent to which strategic areas of economic and social life in the countryside (commercial outlets, agricultural supplies, consumer goods, credit, transport) were dominated by people outside the rural milieu (traders, absentee landlords, civil servants, and military personnel). The concentration of power and the polarization of wealth benefited only the elites in the capital.

In a well-grounded economic analysis, Fernand Bézy issued a particularly scathing indictment. Citing the results of a government survey published in the mid-1980s, which estimated annual per capita expenditures for consumption among Rwanda's peasants as less than \$150 (U.S.), he condemned the 'pauperization of the peasants. Writing in a prophetic vein in 1990, he argued that the problems were not just economic but political, with a risk of serious social conflict if current conditions continued. New approaches were needed, he concluded, to ensure food security for rural dwellers, protection from merchant exploitation, and the establishment of many small, labor-intensive industries in different regions of the country to provide employment and produce basic essentials. But achieving such a program would require nothing less than a reordering of current political structures, a 'transformation of the society'. His advice went unheeded.

Critiques by Rwandan intellectuals and studies such as those of Guichaoua and Bézy delineated important facets of Rwanda's political economy in the 1980s. Combining economic analysis with sensitivity to power and politics, they showed how government policies, highly placed politicians, and others tied to the powerful were implicated in the reproduction of inequalities that permeated Rwandan society".

Tegen het einde van de jaren '80 werd duidelijk dat de instituties van het Habyarimana regime - daaronder begrepen het machtsmonopolie van de MRND, umuganda, de koffie-politiek, de politiek van voedselzelfvoorziening - niet in staat waren hongersnood, toenemende armoede, ongelijkheid en corruptie te voorkomen. Ze waren ook niet in staat een overgang naar een democratische regeringsvorm te organiseren en in te stemmen met een vreedzame terugkeer van Tutsi-vluchtelingen in de diaspora. Boeren werden verplicht deel te nemen aan animatie-sessies ter eer en glorie van de president.

De MRND en haar president werden een deel van het probleem. De instituties van de dictatuur bleken niet meer in staat het economisch welzijn van de bevolking te garanderen. Ze waren er uitsluitend nog om zichzelf in stand te houden. Dit werd zeer duidelijk vanaf 1991. Wanneer de bevolking zag dat de dictatoriale macht van het regime verminderde, weigerde ze aan umuganda en aan de animatie-sessies deel te nemen en kwamen niet weinigen ervoor uit lid te zijn van een andere politieke partij.

7. Conclusie : de drievoudige betekenis van bevolkingsdichtheid voor de finale oplossing van Rwanda's probleem

7.1 Controle over de arbeid van de boerenbevolking

In het algemeen is het zeer moeilijk voor een groep of voor een regime om vormen van collectieve actie te organiseren, omdat het voor een individu niet rationeel is deel te nemen aan deze actie. We hebben echter gezien dat in het geval van Rwanda, de staat en in het bijzonder de lokale overheden diep in het dagelijkse leven van de boerenbevolking

zijn doorgedrongen. Autoriteiten én boerenbevolking hadden veel ervaring met vormen van collectieve arbeid. Dit is essentieel voor het begrijpen van de participatie in de genocide.

In zijn speeches praatte Habyarimana veelvuldig over de deugden van hard werken en van handenarbeid in het bijzonder. Zowel umuganda als de koffie-politiek (een arbeidsintensieve cultuur) getuigen van de controle die Habyarimana uitoefende op de arbeid van de bevolking. Die interesse voor arbeid vanwege het regime kan uitgelegd worden vanuit de politieke economie van Rwanda : wegens de bijna-afwezigheid van minerale grondstoffen kon Habyarimana zich niet gedragen zoals Mobutu Sese Seko. Voor Mobutu volstond de controle van de minerale rijkdom van Zaire om iedereen aan zich te binden en aan de macht te blijven. Hij had geen behoefte aan de inzet van de arbeid van de bevolking. Bovendien had hij ook geen behoefte aan de loyaliteit van de massa. Dit was niet het geval voor de Rwandese president Habyarimana. Hij was afhankelijk van de opbrengst van de arbeid van zijn bevolking. Dit was geen uitbuiting want de president wilde niet dat de bevolking zich tegen hem zou keren. Umuganda heeft ook infrastructuur gebouwd die ten goede kwam aan de bevolking. Dat is het punt niet. Waar het om gaat is dat het gebruik van en de controle op arbeid een essentieel onderdeel van het regime waren. Zo ook met de koffie-politiek.¹⁶ De boeren kregen een hoge prijs voor de koffie, maar het werd hen verboden koffiestruiken uit te trekken, ook wanneer de prijs niet meer interessant was. Net als umuganda kan de de koffie-politiek gezien worden als een vorm van belasting op arbeid, de enige bron van welvaart in Rwanda.

Het volgende citaat van Desforges (1999, p.234) typeert het verband tussen gemeenschapsarbeid, de mobilisatie van de boeren en de genocide:

“Prefects transmitted orders and supervised results, but it was burgomasters and their subordinates who really mobilized the people. Using their authority to summon citizens for communal projects, as they were used to doing for Umuganda, burgomasters delivered assailants to the massacre sites, where military personnel or former soldiers then usually took charge of the operation. Just as burgomasters had organized barriers and patrols before the genocide so now they enforced regular and routine participation in such activities against the Tutsi. They sent councilors and their subordinates from house to house to sign up all adult males, informing them when they were to work. Or they drew up lists and posted the schedules at the places where public notices were usually affixed.”

Habyarimana's aanpak naar de boerenbevolking toe kan als volgt worden samengevat: "als je doet wat ik vraag, zal je ervoor beloond worden". Deze aanpak moest de boeren doen geloven dat ze zelf aan de macht waren, dat zij het beleid bepaalden en uitmaakten. Habyarimana was tenslotte een Hutu president, een president van 'de meerderheid'. Het gebruik van de arbeid van de bevolking zal zijn ultieme uitdrukking vinden in de executie van de genocide. Het behoort zeker en vast tot het innovatieve karakter van deze genocide dat zijn planners hem hebben laten uitvoeren door de bevolking zelf. Op dezelfde manier als zij werkten voor de ontwikkeling van het land, hebben zij hun arbeidskracht gebruikt voor de moord op de Tutsi. Deze werkwijze is tegelijk monsterlijk én geniaal. Ze garandeerde immers een snelle en volledige massamoord.

Weer werd de boeren verteld dat deelname hen ten goede zou komen. De beloningen bleven niet uit. Bier, land, geld, vee en vrouwen fungeerden als de meest gebruikte beloningsvormen. Ik besluit hieruit dan ook dat de Rwandese genocide een succesvolle vorm van collectieve actie was, geworteld in de controle over de arbeid van de boerenbevolking. Om wille van de bevolkingsdichtheid was deze strategie zeer attractief en efficiënt.

7.2 Het bevolkingsvraagstuk en het herdefiniëren van de natie

Bij het beeld dat in sectie (7.1) werd geschetst dienen we nog een element toe te voegen. President Habyarimana beschouwde de grootte van de bevolking EN haar etnische samenstelling immers als een integraal onderdeel van Rwanda's instituties. Ik leg er de nadruk op omdat dit door veel onderzoekers over het hoofd wordt gezien. In hun discussies over de politieke economie van Rwanda legden de leiders van de 2de Republiek veel nadruk op de bevolkingsgrootte (Verwimp, 2000 en 2003).

De bevolkingsgrootte, de groei van de bevolking en de etnische samenstelling van die bevolking werden door de leiders van de 2de Republiek als essentiële parameters van de politiek beschouwd. Dit betekent dat de grootte van die bevolking en haar etnische samenstelling niet worden uitgesloten wanneer oplossingen voor politiek-economische problemen worden besproken.

¹⁶ Voor een uitgebreide bespreking van deze politiek verwijzen we naar Verwimp, Ph., (2003), *The political economy of coffee, dictatorship and genocide*, *European Journal of Political Economy*, June 2003, p.161-181.

De genocide kan dan ook worden beschouwd als een finale poging om de institutionele crisis die het regime van Habyarimana bedreigde, op te lossen. De genocide was het ultieme antwoord van de overheid op haar eigen problemen. Die overheid had Rwanda's problemen in ethnische termen vertaald: door de Tutsi's als de vijanden van de natie te definiëren had ze eigenlijk reeds de oplossing bedacht.

De genocide was dus volgens mij de ultieme politieke daad om de ethnische samenstelling van de bevolking te wijzigen door gebruik te maken van de enige factor die overvloedig aanwezig was in Rwanda : de arbeid van de bevolking.

7.3 Schaarste en daders van genocide

Het derde niveau waarop het belang van bevolkingsdichtheid zich doet gelden is op het niveau van de stimulus voor deelname van boeren in een economie waar grond een zeer schaars en dus waardevol goed is geworden. Aan hen werd land beloofd als ze bewezen goede patrioten te zijn. Uit veldonderzoek van verschillende auteurs blijkt telkens het belang van land, bezit van land en recht om land te gebruiken.

Individen en gezinnen die land tekort hadden waren reeds zeer kwetsbaar in vreedstijd. Velen onder hen konden niet weerstaan aan de lokroep van machtige mannen om mee te doen aan de genocidaire campagne in ruil voor land en andere beloningen. Daarbij wijs ik er nog op dat landschaarste geen 'absoluut' of 'definitief' feit is, maar afhankelijk is van een hele reeks beleidsmaatregelen zoals gezinsplanning, job creatie buiten de landbouw, mogelijkheden tot migratie, bescherming van de vruchtbaarheid van het land, enz.

BIBLIOGRAFIE

André, C and Platteau, J-Ph., (1998) Land Relations under unbearable stress : Rwanda caught in the Malthusian Trap, *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, vol 34

Akerlof, G.A. (1984), A theory of social custom, of which unemployment may be one consequence, in Akerlof, G.A., *An economic theorist's book of tales*.

Arrow, H.J., (1972), Gifts and Exchanges, *Philosophy and Public Affairs* 1, pp.343-362.

Axelrod, R. (1984), *The Evolution of Cooperation*.

Axelrod, R. (1997), *The Complexity of Cooperation, Agent-based models of Competition and Collaboration*, Princeton University Press.

Bardhan, P, (1997), Method in the Madness ? A Political-Economy Analysis of the Ethnic Conflicts in Less Developed Countries, *World Development*, vol.25, no 9.

Becker, G.S., (1974), A theory of social interactions, *Journal of Political Economy*, 82, pp.1063-1093

Bézy, F., (1990), *Rwanda : Bilan d' un régime 1962-1990*, Louvain-La-Neuve

Binswanger, H and McIntire, J.,(1987), Behavioural and Material Determinants of Production Relations in Land-Abundant Tropical Agriculture, *Economic Development and Cultural Change*, vol.36, n.1, pp.73-99

Brush, S.G., (1996), Dynamics of Theory Change in the Social Sciences, Relative Deprivation and Collective Violence, *Journal of Conflict Resolution*, Vol.40, No.4, December 1996

Cohen, Y, (1994), *Radicals, Reformers and Reactionaries*, Chicago University Press

Dorsey, (1983), *The Rwandan Colonial Economy, 1916-1941*, Dissertation, Michigan State University.

Desforges, A., (1999), *Leave None to tell the Story*, Human Rights Watch

Galtung, A., (1964), A Structural Theory of Agression, *Journal of Peace Research* 1 (2), pp.94-119

Guichaoua, A., (1989), *Destins paysans et politiques agraires en Afrique Centrale : L'ordre paysan des hautes terre du Burundi et du Rwanda*

Gupta, D.K., (1990), *The Economics of Political Violence, The Effect of Political Instability on Economic Growth*, New York

Gurr, T., (1970), *Why Men Rebel*, Princeton University Press

- Hayami, Y., (1997), *Development Economics – From the Poverty to the Wealth of Nations*, Oxford : Clarendon Press
- Hayami, Y et Platteau, Ph, (1997), Resource Endowments and agricultural development, Africa vs Asia
- Hirshleifer, J., (1977), Economics from a biological viewpoint, *Journal of Law and Economics*, 20
- Kalt, J.P., and Zupan, M., (1984), Capture and Ideology in the economic theory of politics, *American Economic Review*, 74 (3), June, pp.279-300
- Kiernan, B., (1998), Genocide and ethnic cleansing, *The Encyclopedia of Politics and Religion*, ed. Robert Wuthnow, Washington D.C., Congressional Quarterly.
- Kikuchi, M., and Hayami, Y., (1980), Inducements to Institutional Innovations in an Agrarian Community, *Economic Development and Cultural Change*, vol.29, n.1, pp.21-36
- Kuran, T.,(1995), *Private Truths, Public Lies*, The social consequences of preference falsification, Harvard University Press.
- Leurquin, Ph.,(1960), *Le niveau de vie des populations rurales du Rwanda-Urundi*, UCL, Editions Nauwelaerts
- Longman, T., (1995), Genocide and socio-political change : massacres in two rwandan villages, Issue, *A Journal of Opinion*, vol.XXIII/2, pp.18-22
- National Agricultural Survey, Department of Agricultural Statistics, Kigali, Rwanda, 1984
- Newbury, D and Newbury, C., (2000), Bringing the peasants back in, *The American Historical Review*, vol 105, number 3, June
- Milgrom, P and Roberts, J. (1992), *Economics, Organisation and Management*, Prentice-Hall International.
- Olson, M., (1965), *The Logic of Collective Action*
- Platteau, J.-Ph., (2000), *Institutions, Social Norms and Economic Development*, Harwood
- Rumiya, Jean, Rwanda d'hier, Rwanda d'aujourd'hui, *Vivant Univers* 357, May-June 1985.
- Ruttan, V., and Hayami, Y., (1984), Toward a Theory of induced Institutional Innovation, *Journal of Development Studies*, vol.20, n.4, pp.203-223
- Sen, A., (1977), Rational Fools : A Critique of the Behavioral Foundation of Economic Theory, *Philosophy and Public Affairs*, 6, pp.317-344
- Staub, E, 1989, *The roots of evil : the origins of genocide and other group violence*, Cambridge University Press

- Stigler, J., (1981), Economics of Ethics ? in S. McMurrin (ed.), Tanner Lectures on Human Values, vol II, Cambridge University Press
- Tsebelis, G., (1990), Nested Games : rational choice in comparative politics, University of California Press Berkeley
- Tullock, G., (1987), Autocracy, Kluwer, Dordrecht
- Uvin, P., (1998), Aiding violence, The development enterprise in Rwanda, Kumuran Press
- Valentino, (2000), Final Solutions : the causes of genocide and mass killing, Security Studies, Vol.9, no 3, spring
- Verwimp, Ph., (2000), Development Ideology, the Peasantry and Genocide, Rwanda represented in Habyarimana's Speeches, *Journal of Genocide Research*, November
- Verwimp, Ph., (2003), Development and Genocide in Rwanda : a political economy analysis of peasants and power under the Habyarimana Regime, doctoral dissertation, Economics Department, Catholic University of Leuven, January 2003.
- Verwimp, Ph., (2003), The political economy of coffee, dictatorship and genocide, *European Journal of Political Economy*, June, p.161-181.
- Vidal, C., (1998), Question sur le rôle des paysans durant le génocide des Rwandais tutsi, *Cahiers d'Etudes africaines*, 150-152
- Wade, R., (1988), Village Republics – Economic Conditions for Collective Action in South India, Cambridge University Press